

## Circulaire dialoog –

### Reflecties van een theologe over het synodale proces

Annemarie C. Mayer, Trier

#### 1. Inleiding

De uitnodiging naar uw faculteitsdag “De vele gezichten van synodaliteit” wordt ingeleid door de opmerking: “Nu de synodecyclus die paus Franciscus heeft ingezet eind oktober wordt afgerond...” We staan echter eigenlijk niet aan het einde van de synode, maar eerder, om Karl Rahner te parafraseren, aan het “begin van een (nieuw) begin”,<sup>1</sup> namelijk aan het begin van de derde fase van de synode, de implementatiefase. De nieuwe regeling die paus Franciscus heeft ingevoerd met de Apostolische Constitutie *Episcopalis communio*<sup>2</sup> van 2018 treedt nu voor het eerst in werking en introduceert de vernieuwing dat elke bisschoppensynode voortaan drie fasen zal kennen: (1) de kerkbrede raadpleging van het volk van God, (2) de uitvoeringsfase van de beraadslagingen in het Vaticaan en (3) de implementatiefase daarna. Dit betekent dat elke synode niet langer een op zichzelf staande gebeurtenis is, maar een synodaal proces. De groep deelnemers aan de uitvoeringsfase in Rome kan ook worden uitgebreid van bisschoppen tot 25% niet-bisschoppen, zelfs leken, zowel vrouwen als mannen.

De bisschoppensynode is een vrucht van het Tweede Vaticaans Concilie. Paus Paulus VI, die ze met het Motu proprio *Apostolica sollicitudo* op 15 september 1965 in het leven riep, zag ze vooral als een instrument van collegialiteit van de bisschoppen en van verbondenheid met de paus.<sup>3</sup> De huidige synode heeft ook een nauwe band met het Tweede Vaticaans Concilie. Ze is een voortzetting van dit Concilie – vooral door haar uitgesproken wereldkerkelijke karakter. In zijn interpretatie van het Tweede Vaticaans Concilie poneerde de eerder genoemde Karl Rahner de volgende stelling: „Het Tweede Vaticaans Concilie vormde in eerste, aarzelende aanzet, de eerste ambtelijke start van de kerk als wereldkerk.“<sup>4</sup> Hij verdeelt de geschiedenis van de kerk tot nu toe in drie hoofdperiodes: de relatief korte periode van het jodenchristendom, de veel langere periode van de kerk in een bepaalde eenvormige cultuur met Europa als middelpunt en een derde periode waarin de kerk a priori het terrein van den hele wereld beslaat. Deze derde periode was nog maar net begonnen met het Tweede Vaticaans Concilie. Op basis van deze categorisering heeft de periode van der Katholieke Kerk als wereldkerk zich de afgelopen 60 jaar verder ontwikkeld en is nu in volle gang. Als we kijken naar de landen van herkomst van de deelnemers aan de synodevergaderingen van 2023 en 2024 in het Vaticaan, dan zien we dat de overgrote meerderheid niet uit Europa komt, maar vooral uit Azië, Afrika en Latijns-

---

<sup>1</sup> Karl Rahner, *Das Konzil – ein neuer Beginn*. Vortrag zum Abschluss des II. Vatikanischen Konzils im Herkulesaal München am 12. Dezember 1965, Freiburg i. Br. / Basel / Wien: Herder, 2de ed. 1966, 14-15.

<sup>2</sup> Paus Franciscus, Apostolische Constitutie *Episcopalis communio* (15 september 2018), in: *Acta Apostolicae Sedis (AAS)* 110 (2018), 1359-1378.

<sup>3</sup> Paus Paulus VI., Motu proprio *Apostolica sollicitudo* (15 september 1965), in: *AAS* 57 (1965), 775; vertaling: <https://rkddocumenten.nl/toondocument/785-apostolica-sollicitudo-nl/?systeemnum=785-2>.

<sup>4</sup> Karl Rahner, *Theologische Grundinterpretation des II. Vatikanischen Konzils*, in: *Schriften zur Theologie* Bd. 14, Zürich / Einsiedeln / Köln: Benzinger, 1980, 287-302; (geen volledige) vertaling: Karl Rahner, *Vaticanum II: Overgang naar wereldkerk*, in: *Streven* aug.-sept. (1979), 963-969.

Amerika.<sup>5</sup> We zullen in de loop van deze presentatie nader ingaan op wat dit betekent voor de synodale dialoog. Laten we eerst kort in herinnering brengen wat er tot nu toe is gebeurd:

## 2. Wat er tot nu toe is gebeurd

Voor de huidige ‘Synode voor een synodale Kerk’ betekenen de ontwikkelingen en vernieuwingen tot nu toe concreet dat de eerste fase, de raadpleging van het volk van God, in twee fasen plaatsvond. De eerste was de zogenaamde diocesane fase, waarin alle leden van de Katholieke Kerk werden opgeroepen om zichzelf de fundamentele vraag te stellen, die deze raadpleging van het volk van God leidde: “Een synodale Kerk ‘is’ bij de verkondiging van het evangelie ‘samen de weg gaan’: hoe wordt dit ‘samen de weg gaan’ vandaag in uw particuliere Kerk verwezenlijkt? Welke stappen nodigt de Geest ons uit te zetten om te groeien in ons ‘samen de weg gaan’?”<sup>6</sup> De tweede fase was de continentale fase, met de innovatie dat er voor het eerst zeven continentale vergaderingen waren.

In oktober 2023 werd de tweede fase ingeluid, met als titel “onderscheiding door de herders” (“discernment of the pastors”). Vergeleken met vorige Romeinse bisschoppensynodes waren de vernieuwingen hier het duidelijkst. In het middelpunt van de mediabelangstelling stond het feit dat in totaal 54 vrouwen voor het eerst stemrecht hadden op een bisschoppensynode. Ook de opstelling aan ronde tafels in de grote Paulus VI-zaal in plaats van de kleinere synodezaal trok veel aandacht. Het groepswerk vond plaats aan deze ronde tafels (*circuli minores*). De thematische focus van de 2023-sessie was, om het muzikaal uit te drukken, de ‘drieklank’ van gemeenschap – participatie – zending, die het *Instrumentum laboris I*<sup>7</sup> in een andere volgorde had gezet, namelijk gemeenschap – zending – participatie, omdat het door de zending is dat de participatie van allen mogelijk wordt gemaakt.

De 2024-sessie eindigde op 27 oktober 2024. Zij richtte zich opnieuw op een drieklank, namelijk relaties – paden – plaatsen, zoals uiteengezet in het *Instrumentum laboris II*.<sup>8</sup> Het eerste punt verwijst naar de relatie met God, medemensen en medechristenen, het tweede op de manier of methode waarop deze relaties kunnen slagen, en het derde op de plaatsen of contexten waarin deze relaties worden beleefd. Op 26 oktober werd er gestemd over het slotdocument en er was een verrassing: Voor het eerst sinds 1965 kondigde een paus aan dat hij geen post-synodale apostolische exhortatie wilde schrijven, maar dat hij in plaats daarvan onmiddellijk uitvoering zou geven aan het slotdocument als uitspraak van het gewone leergezag. Dit omdat het document al zeer concrete aanwijzingen bevat die als leidraad kunnen dienen voor de zending van de kerk op verschillende continenten en in verschillende contexten. Citaten uit de laatste hoofdstukken van het Johannesevangelie, die elk hoofdstuk inleiden, structureren de beweringen door ze te koppelen aan de daden en woorden van de verrezen Heer.<sup>9</sup> Ze leggen

---

<sup>5</sup> Secretariaat voor de synode, Lijst van deelnemers 2023, <https://www.synod.va/en/news/list-of-the-participants-to-the-xvi-general-ordinary-assembly-of.html>; id., Lijst van deelnemers 2024, <https://www.synod.va/en/the-synodal-process/phase-2-the-discernment-of-the-pastors/the-second-sessionofthe-XVI-assembly1/list-of-participants.html>.

<sup>6</sup> Secretariaat voor de synode, Voorbereidend document, nr.26, p. 13: <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2021/10/Voorbereidend-document-Synode-2021-2023-NL-werkvertaling-V-19-10-2021.pdf>.

<sup>7</sup> 16de Gewone Algemene Bisschoppensynode, *Instrumentum Laboris* voor de Eerste Sessie (oktober 2023), <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2023/08/07.08.2023-vertaling-INSTRUMENTUM-LABORIS.pdf>.

<sup>8</sup> 16de Gewone Algemene Bisschoppensynode, *Instrumentum Laboris* voor de Tweede Sessie (oktober 2024), <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2024/07/Vertaling-2024-Instrumentum-Laboris-F-2eme-session1-11.08.2024-BE.docx.pdf>.

<sup>9</sup> Cf. Paus Franciscus, Toespraak tijdens de 17e Algemene Congregatie op 26 oktober 2024, [https://www.synod.va/content/dam/synod/assembly2024/document/2610/2024\\_10-26\\_CG17\\_SALUTO-SANTO-PADRE\\_TED.pdf](https://www.synod.va/content/dam/synod/assembly2024/document/2610/2024_10-26_CG17_SALUTO-SANTO-PADRE_TED.pdf).

ook een verband tussen synodaliteit en dialoog. Zo begint het tweede deel over “Relaties” met een citaat uit Johannes 21:2-3: “Er waren bijeen: Simon Petrus, Tomas, die ook Didymus genoemd wordt, Natanaël uit Kana in Galilea, de zonen van Zebedeüs en nog twee van zijn leerlingen. Simon Petrus zei tot hen: ‘Ik ga vissen.’ Zij antwoordden: ‘Dan gaan wij mee.’” Het slotdocument herinterpreteert deze dialoog in termen van de opvolger van Petrus en het volk van God: “Zo is ook de synodale reis begonnen: We hoorden de uitnodiging van de opvolger van Petrus en namen die aan; we gingen met hem op weg en volgden zijn leiding. We hebben gebeden, nagedacht, met elkaar geworsteld en gediscussieerd. Maar bovenal hebben we geleerd dat het relaties zijn die de vitaliteit van de Kerk in stand houden en haar structuren bezielen.”<sup>10</sup> Volgens het slotdocument is de uitwisseling in gesprek, de dialoog die leidt tot gezamenlijke actie en waarin relaties worden verwoord, daarom fundamenteel voor het begrip van synodaliteit. Bij een dialoog zijn altijd ten minste twee gesprekspartners betrokken. In de geciteerde bijbeltekst zijn het er zelfs zeven.

De implementatiefase die nu begint zal de moeilijkste fase zijn, omdat we dan in de praktijk moeten bewijzen wat in theorie is voorbereid, namelijk hoe een synodale kerk van katholieke signatuur eruitziet en hoe ze functioneert – en dit op wereldwijd vlak, op dezelfde manier zowel in India als in Canada, zowel in Nederland als in Congo. Of niet precies op dezelfde manier? – dat is de vraag.

Ik benader het brede onderwerp ‘synodaal proces’ vanuit het perspectief van de dialoog, omdat ik dialoog onmisbaar acht voor een synodale kerk. Dit is een subjectieve keuze, maar ik hoop dat mijn voorkeur hieronder begrijpelijk wordt. Wij moeten eerst bespreken welke rol dialoog speelt in een synodale kerk en welke dialogen tussen welke dialoogpartners (moeten) worden gevoerd. Mijn stelling is dat synodaliteit niet werkt zonder voortdurende circulaire, wederzijdse dialoog. Ze komt tot stilstand zodra de dialoog stopt. In dit geval begrijp ik circulariteit zowel als wederzijdseheid als analoog aan de cyclus van het liturgische jaar, waarin dezelfde thema’s, zoals de menswording of opstanding, op verschillende momenten in ons leven terugkomen. Aan de andere kant, en het ambivalente woord ‘circulair’ in de titel is ook bedoeld om dit te suggereren, bestaat er realistisch gezien ook het gevaar dat er een eindeloze kringloop van dialoog gebeurt die besluitvorming en actie uitsluit of uitstelt tot overmorgen.

In een volgende argumentatiestap gaan wij bekijken hoe de implementatie van “*Quod omnes tangit ab omnibus tractari debet*” verloopt en waar de eerste problemen en kritische opmerkingen al zijn ontstaan. Vervolgens moeten we nagaan in hoeverre de door Rahner gepropageerde wereldkerkelijke periode van invloed is op een synodale kerk. Wat betekent de (her)ontdekking van de contextuele theologie voor de ‘synodalisering’ van de Katholieke Kerk? Wordt hiermee alleen de lijst van gesprekspartners uitgebreid of is dit eigenlijk een variant op de bekende vraag welke elementen van de openbaring essentieel en daarom onvervreemdbaar en onveranderlijk zijn, en welke als contextueel en contingent kunnen worden beschouwd? Dit roept ook de vraag op naar de criteria voor de respectieve categorisering.

### 3. Een blik op synodale dialoogmethoden en hun geschiedenis

Als we vragen wat dialoog en synodaliteit met elkaar te maken hebben, dan is synodaliteit tenminste in deze synode altijd tegelijkertijd, zowel de methode als het onderwerp van de

---

<sup>10</sup> Slotdocument, nr. 49 (vertaling bestaat er nog niet in het Nederlands; deutsch, p. 21, [https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse\\_downloads/dossiers\\_2024/2024-10-26\\_Weltsynode-Abschlussdokument-TED.pdf](https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/dossiers_2024/2024-10-26_Weltsynode-Abschlussdokument-TED.pdf)).

beraadslagingen. Ze is de manier waarop de dialoog plaatsvindt en ze is zelf het thema van de dialoog.<sup>11</sup>

Vanaf het allereerste begin was er een verband tussen synodaliteit en dialoog. Het nieuwtestamentische paradigma voor synodaliteit bij uitstek is het zogenaamde Apostelconcilie in Handelingen 15, waar dialoog en debat al een sleutelrol spelen. De gebondenheid van de niet-Joodse christenen aan de Mozaïsche Wet was controversieel, maar Jezus zelf had hierover geen specifieke instructies achtergelaten. “De apostelen en de oudsten kwamen dus bijeen om deze zaak te bezien. Na veel heen en weer gepraat nam Petrus het woord” (Hand. 15,6-7), daarna Barnabas, Paulus en Jakobus. Na het horen van de verschillende standpunten, discussieerde de hele gemeente in Jeruzalem over wat Gods wil was in deze kwestie. “Toen besloten de apostelen en de oudsten samen met de hele gemeente”, lezen wij in Handelingen 15,22. Iedereen is dus betrokken bij deze dialoog en dit besluitvormingsproces, ook al verschillen de rollen en respectieve bijdragen naargelang hun charisma’s en neemt Jakobus uiteindelijk de beslissing. Het resultaat van het overleg wordt vervolgens geïntroduceerd in de brief aan de andere kerken: “De heilige Geest en wij hebben namelijk besloten” (Hand. 15,28).

Synodaliteit is daarom altijd een essentieel onderdeel geweest van de probleemoplossingsstrategie van de kerk. Men zou zelfs zo ver kunnen gaan om te zeggen dat de geschiedenis van synodes parallel loopt aan de geschiedenis van consensusvorming in de kerk, met vergelijkbare tegenslagen en successen. Ten minste sinds het Tweede Vaticaans Concilie is voor de lokale kerken de praktijk van het Apostelconcilie (her)gevestigd in de pastorale raden, waarbij besluitvorming (Engl. *decision-making*) collectief, collegiaal of synodaal plaatsvindt, terwijl de beslissing zelf (*decision-taking*) de verantwoordelijkheid is van de hoogstgeplaatste ambtsdrager.

Volgens dit model uit het Nieuwe Testament is een dialogische synodale kerk in de eerste plaats een luisterende kerk, een kerk waarin iedereen luistert naar elkaar en naar de Heilige Geest.<sup>12</sup> De cultuur van het luisteren werd echt serieus genomen in de eerste fase van de huidige synode in de ondervraging van het hele volk van God. De *sensus fidei fidelium* is gegrond in de doopwaardigheid en vormt de basis voor deze raadpleging en voor samenwerking binnen het volk van God.

Maar luisteren alleen is niet genoeg. Om te kunnen luisteren moet er ook een open discussie zijn tussen verschillende gesprekspartners. Paus Franciscus had het belang van *parrhesia*, vrije meningsuiting, al benadrukt in *Evangelii gaudium*.<sup>13</sup> Het gaat dus niet om luisteren in plaats van debatteren, maar om luisteren als basis voor dialoog.

De cultuur van luisteren gaat ook gepaard met een spiritualiteit van mindfulness. Want het werk van de Heilige Geest is de expliciete meerwaarde die van synodale besluitvorming meer maakt dan een parlementaire stemming of een kerkelijke oefening in democratie. In de Katholieke

---

<sup>11</sup> Dit wordt expliciet gesteld in het Voorbereidend document, nr. 25.

<sup>12</sup> Paus Franciscus benadrukte dit al in 2015 in zijn toespraak ter gelegenheid van de 50e verjaardag van de Bisschoppensynode: „Eine synodale Kirche ist eine Kirche des Zuhörens, in dem Bewusstsein, dass das Zuhören ‚mehr ist als Hören‘. Es ist ein wechselseitiges Anhören, bei dem jeder etwas zu lernen hat: das gläubige Volk, das Bischofskollegium, der Bischof von Rom – jeder im Hinhören auf die anderen und alle im Hinhören auf den Heiligen Geist, den ‚Geist der Wahrheit‘ (Joh 14,17), um zu erkennen, was er ‚den Kirchen sagt‘ (vgl. *Offb* 2,7).“ Paus Franciscus, Ansprache zur 50-Jahr-Feier der Errichtung der Bischofssynode (17. Oktober 2015), [https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/october/documents/papa-francesco\\_20151017\\_50-anniversario-sinodo.html](https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/october/documents/papa-francesco_20151017_50-anniversario-sinodo.html).

<sup>13</sup> Paus Franciscus, *Evangelii gaudium*, nr. 259, 1123.

Kerk is een synode een liturgische handeling. De gemeenschappelijke zoektocht als gelovige oefening vindt plaats in het gemeenschappelijke gebed om de Geest van God. Synodaliteit wordt in wezen gekenmerkt door deze dimensie als een liturgische vergadering.

Als aan synodaliteit doen betekent “een houding aannemen van luisteren naar de heilige Geest”,<sup>14</sup> dan moet de Geest ook ergens een concreet effect hebben. Voor de vroege kerk was het een teken van het werk van de Heilige Geest dat een synode of concilie unanimitie bereikte, toen een beslissing werd genomen, zelfs als dit vooraf volstrekt onmogelijk leek. Een ander en minstens even belangrijk teken van het werk van de Heilige Geest werd gezien in het feit dat een dergelijk besluit vervolgens door de meerderheid van de particuliere kerken werd aanvaard en uitgevoerd. Hoewel conciliaire en synodale besluiten door de paus kunnen worden afgekondigd, krijgen ze uiteindelijk pas hun volle gezag door de daaropvolgende ontvangst door de particuliere kerken. Het is echter juist deze fase van kerkbrede acceptatie en implementatie die nu nog steeds ontbreekt.

Hoewel deze bevestiging van de werking van de Geest nog ontbreekt, heeft de synode tot nu toe getracht een nadrukkelijk pneumatologische dimensie in haar methodologie te bereiken. Daartoe heeft ze gebruik gemaakt van het ‘gesprek in de Geest’ als bijzondere luistermethode. Deze methode komt voort uit de Ignatiaanse spiritualiteit en is eigenlijk bedoeld voor individuen. Ze is aangepast voor gebruik door groepen en bestaat uit minstens drie rondes van gebed en dialoog.<sup>15</sup> In deze methode spelen de affectieve en rationele dimensies samen in het spirituele onderscheidingsproces. Er zijn drie referentiepunten: externe gebeurtenissen, interne gebeurtenissen en de openbaring van God.

De openbaring, tastbaar voor de gelovigen in Schrift en Traditie, getuigt dat Gods Geest blijvend aanwezig is in zijn kerk. Het ‘gesprek in de Geest’ vereist daarom ook een diachrone dimensie, die de vraag onderzoekt wat de Geest heeft gedaan in het verleden en welke richtingsaanwijzingen daaruit volgen voor de weg die de kerk vandaag gaat. Aan de andere kant moet kritisch worden opgemerkt dat, volgens de katholieke opvatting, de traditie niet beperkt is tot het Tweede Vaticaans Concilie, zoals de teksten van de synode soms lijken te suggereren wanneer zij niet proberen andere bronnen van traditie te gebruiken.

Het overbrengen van de methode van gesprek in de Geest naar een groep – vooral op het niveau van een wereldkerk – brengt bijkomende uitdagingen met zich mee. Aan de ene kant is een kritiek op de eigen existentiële hermeneutiek een voorwaarde voor elk lid van de groep om adequaat te kunnen reageren op de boodschap van de Schrift en de Traditie en op externe gebeurtenissen. Dit geldt in het bijzonder voor de gezamenlijke erkenning van ‘tekenen des tijds’ als bron van theologische kennis. Externe gebeurtenissen zijn geen tekenen op zich, maar worden als zodanig herkend en geïnterpreteerd in het licht van Gods openbaring in de gemeenschap van de kerk – ook in de strijd om verschillende interpretaties. Daarnaast betekent de complexiteit van de groep dat – anders dan in het spirituele proces van individuen – het gedeelde spirituele proces zelf een dialoog tussen de leden vereist. Het gaat niet alleen om het waarnemen van het werk van de Geest, maar ook om de communicatie erover binnen de groep.

De uitdrukking ‘innerlijke gebeurtenissen’ is bijzonder vreemd. Ignatius van Loyola noemde deze dimensie *mociones*, bewegingen. Het gaat over wat er binnenin de betrokken mensen

---

<sup>14</sup> Voorbereidend document, nr. 2.

<sup>15</sup> Wat is er in me opgekomen? – Wat viel me op aan wat anderen zeiden? – Wat kwam eruit?

gebeurt, hun gedachten, gevoelens en stemmingen. Wat *in ons* beweegt, beweegt *ons*– dit is het onderliggende inzicht in hoe het werk van God zich manifesteert in de ziel.<sup>16</sup>

Ondanks alle intuïtie is het gesprek in de Geest niet alleen maar een onderbuikgevoel of leeg gebabbel. Dit legt het *Instrumentum laboris* 2023 uit in paragraaf 33:

“In zijn etymologische betekenis duidt de term *gesprek* niet op een algemene uitwisseling van ideeën, maar op de dynamiek waarin het gesproken en gehoorde woord een herkenning opwekt, waardoor de deelnemers nader tot elkaar komen. De precisering *in* de Geest verwijst naar de authentieke hoofdrolspeler: de gesprekspartners streven ernaar te luisteren naar Zijn stem, zich in gebed openstellend voor het vrije handelen van Hem die, zoals de wind, waait waarheen Hij wil (cf Joh 3,8). [...] Het is geen gesprek in de Geest als er geen stap voorwaarts gezet wordt, in een precieze, vaak onverwachte richting, gericht op concrete actie.”<sup>17</sup>

Luisteren naar de Geest mag niet zonder gevolgen blijven en – zoals het *Instrumentum laboris* van 2024 toevoegt – “Onderscheiding vindt altijd plaats ‘met beide voeten op de grond’, binnen een concrete context waarin we de bijzonderheden en complexiteiten onder ogen zien.”<sup>18</sup> Deskundigheid en de bijbehorende vakkennis kunnen niet door iets anders worden vervangen. Anders ontbreekt een noodzakelijke basis en bestaat het risico dat het resultaat niet klopt.

Een kritische vraag, zelfs voor iemand die de verdiensten van Ignatiaanse spiritualiteit waardeert, zou echter kunnen zijn: Leidt deze voorkeur van de synode voor Ignatiaanse methoden niet tot een ‘Ignatianisering’ van de Katholieke Kerk? Is zo’n weg wel haalbaar voor de kerk als geheel? Deze vraag verwijst niet eens naar de absolute oppermacht die leidde tot de opheffing van de jezuïetenorde door Clemens XIV in 1773, maar naar het gebruik van een methode die eigenlijk bedoeld was voor individuen en nu wereldwijd moet worden toegepast.

Bovendien worden de leden van de synode, net als andere groepen die samen een spiritueel pad bewandelen, bijvoorbeeld oecumenische dialoogcommissies, geconfronteerd met het probleem hoe ze hun ervaringen kunnen overbrengen aan anderen die niet hebben deelgenomen aan dit ervaringsproces. Hoe kan wat samen in gebed, contemplatie en onderscheiding is ervaren, gecommuniceerd worden? Dit lijkt nog steeds een grotendeels onopgeloste vraag, die opnieuw het belang van de dialoog onderstreept en die doorslaggevend zal zijn voor de ontvangst ter plaatse, vooral voor de ondersteuning door de particuliere kerken met de bisschoppenconferenties als multiplicatoren. Immers, legt het secretariaat van de synode uit op zijn webpagina:

“Het doel van dit synodale proces is niet om een tijdelijke of eenmalige ervaring van synodaliteit te bieden, maar om het hele volk van God de gelegenheid te geven om samen na te denken over hoe we op de lange termijn kunnen toewerken naar een meer synodale kerk.”<sup>19</sup>

Voor de Katholieke Kerk gaat het er op dit moment om een concreet antwoord te vinden op de vraag: *welke expliciete vormen van synodaliteit zijn nodig als de kerk fundamenteel synodaal wil zijn, d.w.z. als ze samen op reis wil gaan en als synodaliteit niet langer slechts een structureel kenmerk is, maar hét structurele kenmerk van de kerk?* Zoals paus Franciscus al in

---

<sup>16</sup> Cf. Ignatius van Loyola, Exerzitiënboek, Nr. 313-336.

<sup>17</sup> 16de Gewone Algemene Bisschoppensynode, *Instrumentum laboris* 2023, nr. 33.

<sup>18</sup> 16de Gewone Algemene Bisschoppensynode, *Instrumentum laboris* 2024, nr. 64.

<sup>19</sup> [www.synod.va](http://www.synod.va).

2015 opmerkte: “Samen verder gaan – leken, herders en de bisschop van Rome – is een concept dat gemakkelijk onder woorden te brengen is, maar niet zo gemakkelijk te realiseren.”<sup>20</sup>

#### 4. *Quod omnes tangit ab omnibus tractari debet*

Als het gaat om concrete implementatie, wordt er veel gesproken over ‘laboratorium’ of ‘werk in uitvoering’. ‘*Work in progress*’ betekent vooral dat er een voortdurende uitwisseling is tussen de verschillende vlakken. Wat iedereen aangaat, moet ook door iedereen worden besproken en besloten.<sup>21</sup> Dit is belangrijk voor transparantie en participatie. Vooral systeemoplossingen vereisen transparantie.

De verscheidenheid aan meningen, levensstijlen enzovoort onder het volk van God mag niet worden genegeerd. Volgens *Lumen gentium* 13 is het beschermen van de legitieme verscheidenheid van het volk van God bovenal de taak van de paus.<sup>22</sup> Op angst gebaseerde maatregelen van gedwongen harmonisatie in het aangezicht van gevreesde dissidentie zijn geen oplossing. Zelfs alledaagse meningsverschillen binnen de kerk vereisen transparante regulerende mechanismen.<sup>23</sup>

Theoretisch plaatst een synodale kerk *bottom-up* communicatie op gelijke voet met de *top-down* communicatie die lang de overhand heeft gehad. Dit voorkomt dat elk niveau van de kerk – lokaal, regionaal of universeel – alleen maar in zijn eigen sop gaarkookt. Er is echter zeker het ‘gevaar van eenrichtingsverkeer’ van synodale communicatie als men terugvalt in vertrouwde hiërarchische (top-down) patronen. Aan de andere kant is er het ‘gevaar van een eindeloze kringloop’ van synodale communicatie als er geen adequate raadplegings- en besluitvormingsprocessen kunnen worden overeengekomen.

Zoals in het *voorbereidend document* van 2021 wordt benadrukt: “de raadpleging van het Volk van God brengt binnen de Kerk niet het aannemen met zich mee van vormen van dynamiek van de democratie, die gebaseerd zijn op het principe van de meerderheid”.<sup>24</sup> Beslissingen bij gewone meerderheid zijn daarom niet het besluitvormingsinstrument van een synodale Katholieke Kerk. Een herziening van de kerkelijke ontwikkeling van de 19e eeuw, inclusief het pauselijk primaat, is ook niet officieel gepland. Maar hoe kan de realisatie van synodaliteit slagen als de monarchale kerkelijke constitutie niet op zijn minst wordt aangevuld met participatieve constitutionele elementen? De paragrafen over het synodale pausdom in het slotdocument geven ons hoop dat de kerk in staat is om in dit opzicht te leren en dat zij, zoals vaak het geval is geweest, het verleden niet officieel herziert, maar het toch stilzwijgend vervangt door iets nieuws.

Anders zou het een zeer problematische constellatie zijn als de drie fasen van een synode (en vooral de implementatiefase) de indruk zouden wekken dat de gebruikte methodologie deed

---

<sup>20</sup> Paus Franciscus, toespraak ter gelegenheid van de 50e verjaardag van de Bisschoppensynode (17 oktober 2015), [https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/october/documents/papa-francesco\\_20151017\\_50-anniversario-sinodo.html](https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/october/documents/papa-francesco_20151017_50-anniversario-sinodo.html).

<sup>21</sup> Cf. Yves Congar, *Quod omnes tangit ab omnibus tractari et approbari debet*, in: *Droit ancien et structures ecclésiastiques*, ed. Yves Congar, 1982, 210-259; 240-259; Ersterscheinung in: *Revue historique du droit français et étranger* 36 (1958) 210-259; in dt. Übers. erschienen als: ders., *Die geschichtlichen Grundlagen der modernen Volksvertretung: Die Entwicklung von den mittelalterlichen Korporationen zu den modernen Parlamenten*, Bd. 1 *Allgemeine Fragen und europäischer Überblick*, ed. Heinz Rausch, Darmstadt 1980, 115-183.

<sup>22</sup> Cf. *Lumen Gentium* 13: “[...] met behoud van het primaat van Petrus’ stoel die aan het hoofd staat van heel de liefdegemeenschap, en die de rechtmatige verscheidenheid beschermt en tevens ervoor zorgt dat het eigene van de afzonderlijke kerken die eenheid niet schaadt, maar haar veel eer bevordert.”

<sup>23</sup> Cf. Slotdocument, nr. 87-102.

<sup>24</sup> Voorbereidend document, nr. 14.

denken aan het populaire kinderliedje van de *Tien kleine visjes die zwommen naar de zee*. Aan het einde van elke fase zouden sommige betrokkenen uit de boot vallen, alleen in staat om de gezamenlijke synodale reis van een afstand te volgen, totdat uiteindelijk alleen de bisschoppen en ten slotte alleen de paus over zouden blijven (die beslist, maar vervolgens het slachtoffer wordt van de boze haai). Ik denk niet dat het in het slotdocument aangehaalde “Ik ga vissen” – “Wij gaan mee” uit Johannes 21 op deze manier in een synodale kerk zou best kunnen geïmplementeerd worden.

Zo’n uitdunningsproces kan alleen worden voorkomen door voortdurende terugkoppeling naar de basis, door voortdurende uitwisseling en een permanente relatie tussen de verschillende leden van de kerk. Belangrijke informatie hierover wordt gegeven in het *slotdocument* onder “De structuur van het besluitvormingsproces” (nr. 87-94) en “Transparantie, verantwoording en evaluatie” (nr. 95-102). Er moet een voortdurende circulaire dialoog zijn en een cirkel van communicatie waarin elke gedoopte actief betrokken is. [Daarom, tussen haakjes, was ik zo blij met de workshops, bijv. *De geestelijk verzorger als veerman/-vrouw*, omdat ze een essentieel onderdeel van de communicatiecirkel belichtten]. Het is geen toeval dat het *Instrumentum laboris* 2024 zich richt op relaties – paden – plaatsen. De synodale ‘*perichoresis*’ van de verschillende niveaus, van het lokale tot het universele, is cruciaal als de Katholieke Kerk een missionair-synodale kerk wil zijn.

De vraag hoe de *sensus fidelium* een *consensus fidelium* wordt, is nog acuter op het vlak van de universele kerk. Dit is vooral waar als, volgens de katholieke opvatting, het principe van horizontale, synchrone consensus altijd moet worden gekoppeld aan een verticale, diachrone consensus met betrekking tot de Schrift en de Traditie.<sup>25</sup> Zoals de onlangs overleden Duitse theoloog Hermann Josef Pottmeyer uitlegt:

“Het gaat er niet alleen om te luisteren naar het Woord van God in de Heilige Schrift en in de overdracht daarvan door de Kerk, maar ook om waar te nemen wat God vandaag in de Heilige Geest tegen de Kerk wil zeggen en waartoe Hij haar vandaag wil bewegen. Dit omvat de bekering van de harten van het vasthouden aan de eigen mening en wil naar de bereidheid om de ‘ander’ – God – en de ‘anderen’ – de medegelovigen – serieus te nemen – precies wat dialoog betekent: de waarheid van het geloof omvat niet alleen de waarheid van de inhoud, maar ook de waarheid van de manier waarop het gevonden en aanvaard wordt.”<sup>26</sup>

Wat de waarheid van de manier aanlangt: wat zijn er geschikte structuren, instrumenten en methoden voor consensusvorming? Hier kan de katholieke synodale praktijk leren van de oecumenische dialoog. Want een ‘gedifferentieerde consensus’ in de context van bilaterale dialogen neemt verschillende meningen serieus<sup>27</sup> en een minimale consensus in de multilaterale Wereldraad van Kerken beperkt zich zelfs tot het gezamenlijk vaststellen dat er nog geen

---

<sup>25</sup> Cf. Hermann Josef Sieben, *Die Konzilsidee der Alten Kirche*, Konzilsgeschichte Reihe B: Untersuchungen, Paderborn et al.: Schöningh 1979, 313; horizontaler Konsens 324-330; vertikaler Konsens 331-335.

<sup>26</sup> Hermann Josef Pottmeyer, „Die Mitsprache der Gläubigen in Glaubenssachen. Eine alte Praxis und ihre Wiederentdeckung“, in: *Internationale Katholische Zeitschrift Communio* 25 (1996) 134-147; 147.

<sup>27</sup> Cf. Annemarie C. Mayer, „Theological Perspectives of Conflict, Contestation and Community Formation from an Ecumenical Angle“, in: Judith Gruber, Michael Schüssler und Ryszard Bobrowicz (Hg.), *Theological Perspectives of Conflict, Contestation and Community Formation, Proceedings of the XIII<sup>th</sup> Leuven Encounters on Systematic Theology*, (Pathways for Ecumenical and Interreligious Dialogue, hg. v. Mark Chapman), Cham: Palgrave Macmillan 2024, 21-36.



consensus is gevonden.<sup>28</sup> Ook al klinkt dit paradoxaal, het is een consensus die, hoe minimaal ook, in ieder geval verdere ruimte opent voor dialoog en verheldering.

Een synodale kerk worden is zeker een ambitieus ideaal waarin een van de grootste uitdagingen een alomvattende participatie is. Zelfs tijdens de uitvoeringsfase in het Vaticaan werden al concrete moeilijkheden duidelijk.

De beperking van de tweede synodale fase tot louter discussie van methoden werkte niet. In de reacties uit de diocesane fase, tijdens de 2023-sessie en in de namiddag van 24 oktober 2024, werden ‘hete hangijzers’ zoals de vrouwenkwestie besproken. Misschien was *Fiducia supplicans* een proefballonnetje om de discussies tijdens de 2024-sessie van één van de feitelijke kwesties te verlossen. In ieder geval wordt de LGBTQIA<sup>+</sup>-kwestie niet genoemd in het *syntheserapport* van 2023, maar komt deze aan bod in studiegroep 9.

De oprichting van theologische studiegroepen door de brief van de paus van 22 februari 2024 kwam als een verrassing en werd bekritiseerd als pauselijk-hiërarchische inmenging in de werkwijze van de synode; aan de andere kant kunnen belangrijke onderwerpen zo ook na oktober 2024 worden uitgewerkt en besproken. Er is echter ook een risico dat er een verzameling resultaten ontstaat die irrelevant is voor de praktijk, omdat de samenstelling van de studiegroepen niet zo wereldkerkelijk is als die van de synode zelf en daardoor sommige contexten uit het zicht kunnen raken.

De tussenliggende periode tussen de twee sessies was essentieel voor de circulaire dialoog, waarin geprobeerd werd de resultaten van de eerste fase en de eerste plenaire sessie terug te koppelen naar de basis en via de bisschoppenconferenties verdere feedback te krijgen over de status van de synodale ontwikkeling in de bisdommen. De tijd hiervoor was echter erg kort, eigenlijk te kort, omdat het tweede *Instrumentum laboris* al vanaf midden mei 2024 moest worden opgesteld.

Ook kardinaal Fernández, de voorzitter van het Dicasterium voor de Geloofsleer, kreeg kritiek omdat hij het rapport over studiegroep 5 had gedelegeerd aan een secretaris die op korte termijn ziek was geworden en wiens vervanger alleen zei dat hij wilde horen wat de leden van de synode voor te stellen hadden, maar zelf geen vragen beantwoordde over de voortgang en samenstelling van studiegroep 5. Uiteindelijk overwon de synode, aandringend op de rekenschapsplicht van de kardinaal.

Er was ook kritiek op het feit dat het slotdocument van paus Franciscus werd aangenomen in plaats van een exhortatie na de synode. De ‘symfonie’ van de synode bleef dus zonder slotakkoord.<sup>29</sup> Dit kan echter ook positief geïnterpreteerd worden: De paus doet een stap terug ten opzichte van de synode en laat deze het voortouw nemen. Bovendien laat hij niet na de onvolledigheid van het proces te erkennen: het is nog steeds “werk in uitvoering” en het hangt af van hoe het wordt ontvangen en doorgegeven in de particuliere kerken.

---

<sup>28</sup> Cf. Wereldraad van Kerken, Eindrapport van de Speciale Commissie voor Orthodoxe Deelname aan de WCC van 2003, Bijlage B §14a, 31/Ökumenischer Rat der Kirchen, *Abschlussbericht der Sonderkommission zur orthodoxen Mitarbeit im ÖRK von 2003*, Anhang B §14a, 31, <https://www.oikoumene.org/sites/default/files/Document/pb3g-sonderkommission.pdf>.

<sup>29</sup> Cf. Jan-Heiner Tück, Synode ohne Schlussakkord: Warum es ein Fehler ist, dass der Papst auf ein nachsynodales Schreiben verzichtet, in: *Communio online* (28.10.2024), <https://www.herder.de/communio/theologie/warum-es-ein-fehler-ist-dass-der-papst-auf-ein-nachsynodales-schreiben-verzichtet-synode-ohne-schlussakkord/>.

Maar vindt deze uitwisseling en dialoog daar echt plaats en kan dit op de lange termijn worden gegarandeerd in een massakerk? Om aan de slag te gaan en te blijven is één besef bijzonder belangrijk: de kerk zijn niet de anderen, het zijn niet alleen de ambtsdragers, de fulltime staf of commissies. De kerk zijn wij, wij allemaal! De hervinding met alle gedoopten is belangrijker dan ooit! Het is de taak van het “grondpersoneel” van de kerk om dit mogelijk te maken. Jullie allen die hier in Utrecht theologie studeren zijn de toekomstige vermenigvuldigers in de bisdommen, parochies en scholen. Het is aan jullie om deze cirkel van communicatie te faciliteren en te onderhouden. Het zal cruciaal zijn dat jullie erin slagen om van luisteren en analyseren over te gaan naar handelen en implementeren, in transparantie en verantwoording.

*5. Over de invloed van de (her)ontdekking van het contextuele op de ‘synodalisering’ van de kerk*

De diverse mondiale kerkcontexten aan de ene kant en de eisen aan de eenheid van de kerk aan de andere kant maken de implementatie van de synode niet echt gemakkelijk. Echter, als besluiten alleen maar worden uitgesteld, gaat de druk om te hervormen nog verder toenemen. De vernieuwingen bij deze synode die we aan het begin zagen, zijn grotendeels reacties op de huidige problemen in de wereldwijde kerk. Hervorming in de Katholieke Kerk is door de eeuwen heen altijd moeilijk geweest, en het is vandaag de dag nog steeds moeilijk – vooral voor ons hier in Europa, omdat het niet langer een eurocentrische maar een wereldwijde kerk is en de contexten en levensomstandigheden wereldwijd heel verschillend zijn: Bij het gesprek in de Geest kwamen ze al in beeld als ‘externe gebeurtenissen’.

In sommige landen worstelt de Katholieke Kerk met een sterke stijging van het aantal leden en roepingen, in andere met een drastische daling ervan en dus met moeilijke beslissingen om kerken te sluiten en parochies op te heffen. Ze heeft te maken met uitdagingen die veel verder gaan dan de particuliere kerk, zoals de verschrikkelijke gevallen van misbruik en de soms inadequate aanpak van seksueel en ander geweld in de kerk. Daarnaast is de kwestie van de gelijke status van vrouwen in de kerk nog steeds niet opgelost.

Voorals in West-Europa wordt de context van de kerk gekenmerkt door secularisatie, verlies van geloofwaardigheid en een dalend ledental. De situatie wordt ook verergerd door het verlies van hele generaties jongeren, verwondingen veroorzaakt door uitsluitingsgedrag van de kerk of door totaal falen in pastorale zorg, evenals frustratie over het onvermogen van de kerk om al deze problemen duidelijk te benoemen en consequent aan te pakken.

Daarnaast zijn er problemen met crisispotentieel die buiten de kerk ontstaan, maar die een verklaring van de kerk vereisen, een bewust gedrag van haar kant. Daartoe behoren de dreiging van een (mogelijk nucleaire) Derde Wereldoorlog in het kielzog van de Russische invasie in Oekraïne op 24 februari 2022, de Hamas-invasie in Israël op 7 oktober 2023 en de Israëlische tegenaanval in de Gazastrook en Libanon, om maar twee van de grote brandhaarden in de wereld te noemen. Dit omvat ook het lot van migranten die op de vlucht zijn voor oorlog, honger en vervolging over de hele wereld, evenals de wereldwijd toenemende ecologische crisis, waarin het religieuze begrip van de schepping uiteenvalt naarmate de secularisatie voortschrijdt. Dit is al een verwijzing naar het omgaan met “secularisatieprocessen die verschillende effecten hebben in verschillende delen van de wereld, maar die gepaard lijken te gaan met langetermijneffecten”.<sup>30</sup>

---

<sup>30</sup> Gregor Maria Hoff, In Auflösung. Über die Gegenwart des römischen Katholizismus, Freiburg i. Br./Basel/Wien: Herder 2023, 33.

Deze context omvat ook het omgaan met de mediarevolutie van een gedigitaliseerde samenleving, die niet alleen de communicatietechnologie beïnvloedt, maar ook de relatiestructuren en vormen van kennis fundamenteel verandert. “Langs deze [en soortgelijke] uitdagingen vinden religieus-culturele transformaties plaats die verbonden zijn met processen van desintegratie en ontbinding in de [...] Katholieke Kerk.”<sup>31</sup>

Buiten de kerk doen onverantwoordelijke politici alsof ze eenvoudige oplossingen hebben voor de situatie in de wereld. Ze polariseren opzettelijk en spelen in op de angsten van mensen om hun eigen macht te consolideren. Paus Franciscus is anders, in plaats daarvan stelt hij:

“De wereld waarin we leven en die we, in al haar tegenstrijdigheden, geroepen zijn lief te hebben en te dienen, vraagt van de Kerk een toename van haar interactie op alle gebieden van haar zending. Deze weg van synodaliteit is precies wat God verwacht van de Kerk van het derde millennium.”<sup>32</sup>

De Argentijnse paus bewijst hiermee een echte hervormer te zijn in katholieke zin, zoals de Franse dominicaan Yves Congar het voorstelde in zijn boek getiteld *Vraie et fausse réforme dans l'Église* – ware en valse hervorming in de kerk.<sup>33</sup> Echte hervorming is vernieuwing door een terugkeer naar het principe van traditie – let wel, niet een verstard vasthouden aan traditie die simpelweg de formules van het verleden herhaalt. Volgens Congar moeten we nieuwe situaties en uitdagingen aangaan door te denken *met* en *binnen* de traditie.

De kairos of kans van de wereldkerkelijke periode is het vergroten van de wereldwijde interactie in de kerk en het versterken van haar nationale en continentale zijde. Collegiale samenwerking in het volk van God tussen leken, religieuzen, diakens, priesters en bisschoppen is mogelijk op basis van de gemeenschappelijke doopwaardigheid en deelname aan het drievoudig ambt van Christus, bovenal het priesterschap van alle gedoopten. De bredere participatie van de gelovigen komt overeen met het serieus nemen van de particuliere kerken en komt tot uitdrukking in de opwaardering van de bisschoppenconferenties, die hun steun voor de synodalisering bevordert. Het pastorale karakter van de resultaten overheerst.

De (her)ontdekking van contextuele theologieën gaat hand in hand met de periode van de wereldkerk. Als collectieve term die opkwam in de jaren 1970, verwijst contextuele theologie naar een grote verscheidenheid aan theologische onderwerpen en methoden die het erover eens zijn dat theologische reflectie en het geloof waarop die berust, gebaseerd moeten zijn op een sociaal-culturele omgeving of context waarin ze hun habitat hebben. Uiteindelijk zijn alle theologieën contextuele theologieën, wat ook verbonden is met de eis dat de Europese theologie zich bewust moet worden van haar eigen context. De nadruk op contextualiteit verwerpt de globale geldigheid van het ‘Eurocentrisme’ van de traditionele theologie en betekent het einde van het ideaalbeeld van een onhistorisch geloof.

Aangezien Europa niet langer het belangrijkste paradigma is, rijst de vraag: is het Vaticaan hierop voorbereid? Het eerdergenoemde voorbeeld van de discussie over de rol van vrouwen in de kerk met kardinaal Fernández liet zien dat de Curie tot nu toe nog erg ‘Italiaans gecentreerd’ lijkt te zijn, althans wat de leden van studiegroep 5 betreft.

---

<sup>31</sup> Ibid., 34.

<sup>32</sup> Paus Franciscus, Toespraak ter gelegenheid van de 50e verjaardag van de Bisschoppensynode (17 oktober 2015), [https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/october/documents/papa-francesco\\_20151017\\_50-anniversario-sinodo.html](https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/october/documents/papa-francesco_20151017_50-anniversario-sinodo.html).

<sup>33</sup> Cf. Yves Congar, *Vraie et fausse réforme dans l'Église*, 2de ed. Paris 1968 -. True and False Reform in the Church, transl. Paul Philibert, Collegeville, MN: Liturgical Press, 2010.

Sinds het einde van het koloniale tijdperk het afscheid inluidde van het model van een Europese exportkerk, is er voorbij het Europese paternalisme een nieuw theologisch begin geweest, dat meer was dan alleen ‘aanpassing’ of ‘inculturatie’ van een geëxporteerd katholicisme, maar eerder een echte dialoog met de respectieve culturen. Gedetailleerde kennis van elke afzonderlijke context vereist grote interdisciplinaire inspanningen. Dit komt overeen met de aanbeveling van het Tweede Vaticaans Concilie uit *Ad gentes* 22, die “binnen elk groot z.g. sociocultureel gebied het op gang brengen van een theologische benaderingswijze”<sup>34</sup> aanmoedigt. Met name op het zuidelijk halfrond vindt een tri-continentale dialoog plaats tussen Afrika, Azië en Latijns-Amerika.

## 6. Slotwoord

Ik besluit: In dialoog met verschillende contexten over de hele wereld moet een synodale wereldkerk voortdurend een frisse blik werpen op culturele veranderingen en nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, zodat zij zichzelf niet van haar fundament berooft. Het is uiteindelijk een eindeloze taak om met diversiteit om te gaan en tegelijkertijd het criterium van eenheid en eendracht te behouden. Leidt deze Sisyfusarbeid niet tot ontmoediging? Ondanks alle kritiek die op dit ‘experiment’ van een synodale kerk kan worden geleverd, bevinden we ons in een tijdperk van de hedendaagse kerkgeschiedenis dat voor de Katholieke Kerk net zo vormend zal zijn als het Tweede Vaticaans Concilie. Als we erin slagen de impuls van de synode niet te laten verstommen en af te sterven, noch de tijdgeest na te jagen, maar als wij de taak aanpakken om deze impuls ter plaatse te concretiseren (en te vragen: *hoe* kan de synodale kerk *hier* worden beleefd?), dan is er geen reden voor moedeloosheid. Want de moed om de Sisyfusarbeid aan te pakken en daarbij niet op onszelf te vertrouwen, komt van de woorden die we vol vertrouwen tot God richten in het derde eucharistische gebed: “Telkens weer roept Gij uw volk bijeen”<sup>35</sup> en “Gij laat niet af te vergaderen uw volk van de einden der aarde”.<sup>36</sup> Mensen die vandaag in onze wereld de weg van de kerk bewandelen, doen dit niet omdat ze zo bijzonder dol zijn op de structuren van de kerk of omdat de kerk zo bijzonder modern is, maar omdat God zijn volk samenroept.<sup>37</sup>

---

<sup>34</sup> *Ad gentes*, 22, <http://oud.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=703&id=2829>

<sup>35</sup> Missaal, Eucharistisch gebed III lectionarium jaar C, 553.

<sup>36</sup> *Ibid*, Eucharistisch gebed III lectionarium jaar A, 548.

<sup>37</sup> Cf. ook „Herr, zeige uns deine Wege“. Christoph Kardinal Schönborn über theologische Grundlagen, Chancen und Risiken von Synodalität. Ein Gespräch mit Jan-Heiner Tück, in: *IKaZ* 51 (2022), 317-330; 328.